

A TRIANONI TRAUMA

Ezek sorában megítélésem szerint meghatározó volt, hogy a történeti Magyarország peremterületeit csatolták el tőlünk a párizsi békecsinálók. Miért érdekes és miért fontos ez? Legkivált azért, mert akár Erdély és a Partium, akár a Felvidék, a Délvidék és a többi kisebb terület (a későbbi Burgenland, a Muravidék, továbbá Kárpátalja, vagyis Ruszinföld) olyan specifikummal tagozódott be, ha kellőképpen betagozódott egyáltalán a Trianon előtti magyar nemzeti társadalomba, melynek későbbi hiánya közvetlenül befolyásolta az 1919/1920 után megnyíló politikai kibontakozás útját. Röviden: Trianonnal elvesztettük a vidéki modern magyar polgári fejlődés legígéretesebb tartalékát, a fővároson kívüli kapitalista szektort (modern középpolgárságot), amelynek a trianoni határok között – Budapesten kívül – nem akadt méltó párja. S ezzel együtt veszítettük el a történeti ország területének kétségkívül legelmaradottabb nagyrégióit is, mindenekelőtt Ruszinföldet és Székelyföldet. Ez utóbbiak szociális szanálásának, a velük kapcsolatos átfogó – és nóvumként még állami részvételt is feltételező vagy kívánó – szociálpolitikai akciónak a szükségességét már a 20. század elején, az első világháborút megelőzően felismerték.

Mindez ebben a formában alig ismert vagy kevéssé számon tartott tény. Talán éppen azért van így, mert a trianoni trauma sokunk, meglehet, mindannyiunk tisztánlátását korlátozza; nem engedi felvetni azt az égető kérdést, hogy milyen volt valójában az ország terület- és népességveszteségének tényleges mérlege. Korábban arra a meggyőződésre jutottam, hogy a trianoni határváltozás kettős, egymással homlokegyenest ellentétes hatást fejtett ki történelmünk későbbi alakulására. Ha kiindulópontként elfogadjuk azt a feltevést, hogy a népesség soknemzetiségű összetétele ténylegesen gátolta a dualizmus kori magyar politikai berendezkedés kívánatos demokratizálását, holott 1900-tól folyamatosan napirenden volt annak sürgető igénye, akkor 1920 után az immár maradéktalan etnikai és felekezeti homogenizáció, Trianon jól ismert következménye elvileg megszüntette a politikai demokratizálást fékező társadalmi pluralitást.

Ismerjük azonban a történelmet, és tudjuk, hogy az 1918–1919-es kitérő után más irányt vett a magyar törté-

GYÁNI GÁBOR

TÁRSADALOM ÉS SZOCIÁLPOLITIKA

A modern kori magyar történelem rendszeres megszakítottság és folytonos fragmentáltság benyomását kelti. Ilyennek hat a Horthy-kornak nevezett negyedszázad is, melyet két háború határol s eltérő politikai berendezkedések előznek meg és követnek. A fő kérdés ezúttal így szól: vajon a társadalom fejlődése terén is hasonló diszkontinuitás szabja meg a dolgok akkori rendjét? Ezt erősen kétlem. Persze tény, hogy Trianon után vagyunk, ennek folytán értelemszerűen súlyos strukturális változások is bekövetkeztek. A népességszám és a területi kiterjedés drasztikus csökkenése önmagában is a társadalmi feltételek döntő átalakulását sejteti. Ehhez számos egyéb strukturális adottság módosulása társul még, mint amilyen az ország lakosságának etnikai és felekezeti homogenizálódása, ami több mint nyilvánvaló. Ehhez járul továbbá, hogy az új, a trianoni Magyarország népességének nagyjából öt százalékát kitevő menekült státuszú népesség nem csekély szociális probléma elé állította a Bethlen-rendszert és a későbbi kormányokat egyaránt. Fel kell tenni ezek után a kérdést: milyen egyéb, alapvető vagy annak tetőző strukturális változásokkal járt a trianoni határváltozás?

nelem. Persze mégsem annyira magától értetődő vagy nem olyan egyszerű kérdés ez, hiszen 1913 és 1920 között például hét-nyolcszorosára emelkedett a politikai jogokkal, a választójoggal bírók számaránya, a szociáldemokrácia pedig elsőként ekkor szerzett parlamenti legitimitást, sőt a nők is szavazati joghoz jutottak 1920-ban, ami korábban elképzelhetetlen volt. Mindebben jócskán benne volt az antant keze is, de tagadhatatlan, hogy endogén és ezúttal tisztán vagy majdnem tisztán társadalmi (társadalomtörténeti) tényezőnek is jutott némi szerep.

A trianoni Magyarország – melynek a Bethlen rendszer képezte első tartós politikai formáját – az előző rendszer folytatása volt, mivel nem került sor radikális rendszerváltozásra, és kisebb korrekciókkal az a szocio-politikai szisztéma élt tovább, amelynek egyfelől az alkotmányosság, másfelől a piacgazda-

ság volt és maradt a fundamentuma. Ez azonban mégsem jelentett teljes változatlanságot, legfeljebb az alapok érintetlenségét mutatja, ami a Horthy-rendszerként azonosított korszak második felében, különösen annak második szakaszában váltott át merőben másba. Ez utóbbit etatista diktatúrának lehet minősíteni, ha ódzkodunk a totalitárius és különösen a fasiszta terminus szerintem is igazolhatatlan alkalmazásától.

A Trianon okozta társadalmi törés két tényezőre vezethető vissza: az egyik az elvesztett területek népességének, vele együtt az ottani résztársadalomnak a később érezhetővé váló hiánya. Résztársadalomról beszélek 1920 után, ám ez a minősítés a visszatekintés terméke csupán, bár az elvesztett területek némelyikének népessége korábban sem mindig illeszkedett az integráció megkövetelte mértékben

az ország magterületének társadalmához. A társadalmi diszkontinuitás másik fontos vetülete azzal kapcsolatos, hogy az ország birodalmi részegységből, félig szuverén nemzetállamból teljes értékű nemzetállammá alakult Trianon nyomán. Ez az új nemzetállam levonta a bukás tanulságát, és ennek megfelelően az elitjét is átstrukturálta kissé, amely a határváltozás folytán egyébként is megváltozott volna a kieső lokális elitek miatt. A jóval szűkebb területi metszetben minden kissé más hangsúlyt nyert és máshová került. Nem csupán Budapest fizikai (demográfiai) mérete nőtt meg egyszerűen látványos módon, de a főváros által fémjelzett polgári minőség is drasztikusan új értelmet kapott, ami a „bűnös város” ismert politikai szlogenjében manifesztálódott; az utóbbi ugyanakkor politikai programot is kifejezett. Nem került azonban sor – ekkor – teljes, legfeljebb részleges elitcserére.

A KÖZÉPOSZTÁLY KONTINUITÁSÁNAK KÉRDÉSE

Minden dzsentrivel kapcsolatos hagyományos történeti elképzelés dacára, senki sem állíthatja teljes bizonyossággal, hogy a húszas és harmincas évek keresztény középosztálya, továbbá az ún. polgári középosztály egyszerűen csak folytatása lett volna a dualizmus kori magyarországi középosztálynak, ideértve a bene possessionati eredetű elemeket is. Szekfű Gyula sem osztotta ezt a véleményt, jöllehet alig egy évtizednyi társadalmi tapasztalat állt rendelkezésére a kérdés megítélésakor. Jellemző, hogy Szekfű nem is dzsentrinek, hanem úri középosztálynak nevezte ezt a formációt, engedvén a köznyelvi konvenciónak. Elismeri ugyanakkor a kontinuitás tényét is; „*bár Trianon óta a [középosztályhoz] újonnan csatlakozó nem-nemesi: polgári és paraszti elemek kétségtelenül kisebbségbe szorították a másikat, nemesi félt: mégis győzött a tradíció, melynek értelmében az újonnan feltörekvő elemek mindenképpen megpróbálják a régi nemesi formák felvételét*”.

Lehet, hogy Szekfű jól érzékelte az őt körülvevő világot, kijelentését azonban ezúttal sem támasztotta alá empirikus adatokkal, azt legfeljebb a saját élményei szuggeráltak számára. S ez a fő jellemzője Szekfű neobarokk társadalom fogalmának és a Három nemzedék egész dualizmus kori társadalom-

rajzának is, melyek mind nélkülözik a komolyan számba vehető tapasztalati, vagyis adatszzerű igazolást. Kétségtelen ugyanakkor, hogy Szekfűnek a Bethlen-érára vonatkozó megállapítása – vagy csupán hipotetikus feltevése – aligha terjeszthető ki a negyedszázad teljes időtartamára, és nem ruházható fel ilyen időbeli érvénnyel a neobarokk társadalom fogalma sem, bár történetírásunkban úgy szokás e fogalomra tekinteni, mint amellyel jól leírható a Horthy-kor egészének társadalomtörténete. Ez a többnyire politikatörténeti mesterelbeszélések alapjain nyugvó történeti összefoglalókban visszaköszönő gyakorlat azt a benyomást kelti, hogy Szekfű a harmincas évek elején már előre és persze helyesen látta mindazt, ami ezután következett és eltartott még jó másfél évtizedig.

Egy szó, mint száz, a középosztály, benne az úri és a polgári elemmel, miközben folytatta, aközben meg is haladta a korábbi, a történeti középosztályt. A húszas évek, nyugodtan leszögezhetjük, mind az elit, mind a középosztály és persze a többi, vagyis az alsóbb társadalmi csoportok esetében szintúgy erősen az átmenetiség állapotát mutatta; ily okból akár még a dualizmus kori előzményekből is magyarázható egynémely vonása, ám azok éppúgy levezethetők a későbbi történetekből vagy magukból a külső európai fejleményekből. Annak érdekében, hogy megfelelően érzékeljük és kellőképpen megragadjuk ezeket a körülményeket, valamint a hatásukra keletkező új társadalmi minőséget, elkerülhetetlen, hogy szakítsunk a kortárs megítélésekbe foglalt társadalomkép beidegződéseivel. Úgy gondolom, sem Szekfű Gyula, sem Weis István, sem pedig Erdei Ferenc társadalomképe nem képez alkalmas fogalmi kiindulópontot a kérdésben. Társadalmi konstrukcióik ideologikus volta, koncepcióik megfogalmazásának nyilvánvaló partikuláris időbeli és társadalmi nézőpontja s nem utolsósorban olykor még csak nem is titkolt politikai intencionalitása rejlik a mögött, hogy milyen tényeket választanak ki egyáltalán, milyen jelentőséggel ruházzák fel őket, és mi-féle jelentést kölcsönöznek nekik.

AZ ÁLLAM TÁRSADALOMSZERVEZŐ TEVÉKENYSÉGE

Az 1920-as évek társadalmi valóságának megismerése során be kell tehát

kapcsolni az elemzésbe, sőt magába a leírásba is az állam társadalomszervező tevékenységének közelebbi vizsgálatát, legalábbis azt, ami ebből az állami intervencionalizmus történelmi gyakorlatát illeti. Ebből akkoriban (a harmincas évektől eltérően) főként, sőt talán egyedül a szociálpolitika jött szóba. Felfogásom szerint az állam társadalomszervező szerepének mérlegelése, a szociálpolitikai ténykedés eredményének rekonstruálása nélkül vajmi kevésbé érthetjük meg a Horthy-rendszer és benne a Bethlen-éra politika- és esztétörténetét. Ránki György már fél évszázaddal ezelőtt rájött erre, amikor úgy kezdett hozzá a Horthy-fasizmus akkoriban dívó, kanonizált felfogásának hiteltelenítéséhez, hogy társadalomtörténeti érveléssel rukkolt elő egy látszólag tisztán politikatörténeti kérdés megítélésében.

Ránki azzal hozott akkor újat a Horthy-kor és egyáltalán a politikatörténetírás szemléletmódjában, hogy kijelentette, majd vizsgálódásai vezéreszméjévé emelte, hogy egy újonnan berendezkedő politikai rendszer életképességének magyarázata során az „*újszülött organizmusára kell* [a figyelemnek] *irányulnia*”; emellett viszonylag kevésbé érdekesek magának a születésnek a konkrét körülményei. Szerinte tehát elsősorban azokra a társadalmi mozgatórugókra kell rámutatni, amelyek az adott politikai rendszert életképes intézményi erővel látják el. A feladat e megfogalmazása az ellenforradalmi tábor, lényegében a politikai elit differenciált vizsgálatát írja vagy írta elő a történetész számára, aki ezek után a magyar uralkodó osztályokon belüli rétegcsoportosulások rekonstruálására törekszik.

A Bethlen-érát illetően tehát történetészeink közül először Ránki György vállalkozott erre a határátlépésre, amelyet mindenképpen folytatni kell, sőt egyenesen ajánlatos lesz azt kiterjeszteni más területekre is. Ma már nem elég kideríteni a politika, az államhatalom társadalomtörténeti gyökereit, mozgatórugóit, de tüzetes figyelmet kell szentelni az államhatalom, a politikai akarat sajátosan társadalomtörténeti ágensi szerepének is; ez az, amit egyebek közt a szociálpolitika valósít meg a jóléti állam szerepkörében, kézzelfoghatóan bizonyítva a politikai akarat közvetlen struktúráképző erejét.

A Horthy-kor és benne a bethleni időszak európai jelenségnek is tekinthető, dacára az ennek látszólag ellent-

mondó megannyi és persze nehezen vitatható jellemvonásának; mindekelőtt azért, mert kellő időben teret adott a jóléti állam szociálpolitikai ténykedésben megnyilatkozó térhódításának. A húszas évek második felében intézményesülő társadalombiztosítási gyakorlat volt ennek legekleltánabb példája.

Ha ez alkalommal kizárólag a jóléti állam kifejlődését előmozdító kezdeményekre figyelünk, és a húszas évek szociálpolitikai fejleményeinek endogén okai után kutatunk, hamar rálelünk Trianon erjesztőszerepére. Korábban is láthattuk, hogy a trianoni határváltozások nyomán akként módosult az ország réteg- és osztályszerkezete, hogy szinte nyomtalanul eltűnt belőle a kibontakozóban lévő vidéki városi modern polgárság, és egyúttal eltűnt a masszív szegénységet és strukturális elmaradottságot reprezentáló vidéki alsó társadalom jelentős hányada is. Mindez így együtt fontos következmények hosszú sorával járt együtt szűkebb témánkra nézve. Áttételes következményként megkönnyítette a konzervatív, a dualizmus kori liberális alkotmányosságnál feltétlenül konzervatívabb politikai berendezkedés felülkerekedését egy nyugatias, kifejezetten demokratikus politikai kibontakozással szemben. Trianon további közvetett hatása volt, hogy fokozottan Budapestre korlátozódott a modern polgári, piaci alapú és liberális velleitű társadalom és közvélemény. A fővárosi gettóba zárt modernitás korabeli kétes hírneve – mert csak erre számíthatott az ellenforradalmi rendszer részéről – egyidejűleg különböző irányú utakat is megnyitott az integráció folyamata számára.

1918–1919 tapasztalata kétségkívül sokkolta az új-régi bethleni elitet, amely mélyen tudatosíthatta akkor magában, hogy Budapest az ő (rendszer) számára egyszerre jelent komoly terhet és vitathatatlan áldást. Teher volt, mivel nyilvánvaló szociális gyűanyag rejlett a proletárjellegű helyben és egyben liberális fertőben, ami a nagy számban ott koncentrálódó nagyipari proletariátus, a liberális és kozmopolita nagyvárosi értelmiség, valamint a vállalkozó közép- és felső osztály létéből fakadt. Mindezek így ráadásul még etnikailag, az ekkor előtérbe került etnikai nacionalizmus logikája szerint és annak sajátos nézőpontjából nemzetidegen társadalmi képződménynek is számítottak, lévén zsidók, németek és egyéb bevándorlók. Budapest ugyanakkor a hazai nagyka-

pitalizmus úgyszólván egyedüli telephelye és roppant nagy anyagi hatalmat magában rejtő fellegvára ekkoriban, amellyel minden hatalmi elitnek számolnia kell. Ezt a körülményt korábban, a marxista történet szemlélet uralma idején a nagybirtokos és nagytőkés összefogás és szövetség uralként jellemezték és írták le.

A NAGYATÁDI-FÉLE FÖLDREFORM

Budapest félelmet és egyben némi tiszteletet keltő hatása, a vele való kényszerű, jóllehet utált együttélés kényszere találkozott azzal a konzervatív politikai, államvezetési hajlandósággal, amely egyre nagyobb teret kívánt (volna) adni az állam társadalmi beavatkozásának. A Bethlen István vezette kormánytól és a későbbi, egyre autoritatívabb kormányoktól soha sem állt igazán távol a szándék, hogy a maguk kezébe vegyék a társadalmi javak újraelosztását; így formálhatták hatékonyan, a saját érdekeikhez igazítva a társadalmi tagozódás érvényes rendjét. A húszas éveknél maradvány két momentumra utalhatok, amelyek fényesen mutatják az intervencionalista állami magatartás társadalmi struktúrát érintő, közvetlen befolyását: az egyik a Nagyatádi-féle földreform, a másik a társadalombiztosítási törvényhozás és a nyomában felállított az OTI intézménye.

1848-at követően az 1920-ban törvénybe iktatott, egymillió hold földet és nagyjából 330 ezer földigénylőt, elraktottakkal együtt tehát legkevesebb egymillió, de talán még ennél is több embert érintő földosztás a földtulajdon újraosztását célzó legjelentősebb esemény. Szükségtelen hosszasan bizonygatni, terjedelmes agrártörténeti és agrárszociográfiai irodalom szól ugyanis róla, hogy milyen alapvető strukturális változásokkal járt ez együtt a Horthy-korban. Megjegyezhetjük azonban, hogy a harmincas évek agrárválsága, pontosabban szólva látványos paraszti pauperizációja mögött is a húszas évek földosztásának hogyanja és nem magának az aktusnak a ténye hatott. A nagy számban létesített öt hold alatti paraszti parcellák tulajdonosai voltak ugyanis azok, akik – gazdasági értelemben – a leghamarabb életképtelenné váltak a válság sújtotta években. Mindez talán be sem következik, ha mind megmaradnak földnélkülinek vagy a városokba vándorolnak, hogy ipari munkássá váljanak, netán külföld-

re mennek munkát vállalni. A Nagyatádi-féle földreform tartós negatív hatása – a válság tükrében legalábbis ez tűnik ki – a tömeges visszaparasztozásban kulminált.

Az állami intervencionalizmus említett esete döntően megszabta a Horthy-korban a falusi és a mezővárosi népesség mindennapi életét. Olyan osztály- és rétegstruktúrát teremtett vagy erősített meg, amely módfelett konzerválta magát a paraszti életformát, hogy ezzel súlyos válságba sodorja a földhöz kötött egzisztenciák tíz- és százazezeit, sőt ennél is többeket. A paraszti válságirodalom két háború közötti szépirodalmi, szociográfiai, és ritkábban szociológiai diskurzusa gazdag leírását adta az így előállt helyzetnek. De anélkül tette a kérdést nyilvános diskurzus tárgyává, hogy elő kívánta vagy elő tudta volna segíteni a beteg struktúra széttörését. Nem csoda tehát, hogy komolyan soha sem merült fel a politikai elitben a falusi, a paraszti népeiséget érintő szociálpolitika szükségessége. Az effajta szociális gondoskodás által betölthető funkciót valószínűleg a korszak elején végrehajtott egyszeri tulajdonátstrukturálás oldotta meg az elit szemében. Ez végül is célravezető megoldásnak bizonyult, hiszen tartósan lecsendesítette a paraszti elégedetlenséget, s ezzel a politika elérte kitűzött célját.

KÖTELEZŐ MUNKÁSBIZTOSÍTÁS

Másként zajlott a végeredményét tekintve az előbbiekhöz roppant hasonló folyamat a nagyipari (a nagyvárosi) proletariátus viszonylatában. A munkásbiztosítás, az ipari fizikai munkások kötelező társadalombiztosítása Magyarországon némi hagyományra is visszatekinthetett már ekkoriban, ami felhajtóerőként hatott a korszak szociálpolitikai törekvései számára, hiszen 1891 óta létezett nálunk ez a fajta politikai gyakorlat. Ennél meghatározóbb azonban 1918–1919 keserű forradalmi tapasztalata, amely arra ébresztette rá az ellenforradalmi rendszer régi-új elitjét, hogy a budapesti proletariátussal előbb-utóbb ki kell egyeznie. Ennek hatására jöhetett létre az ország anyagi konszolidálását követő években a kötelező társadalombiztosítás impozáns jóléti rendszere, amely esetenként több mint egymillió ipari (és kereskedelmi) kétkezi munkás számára teremtette meg a létbiztonságot.

A közvetlen állami segédlettel tető alá hozott és folyamatos állami figyelem mellett működtetett társadalombiztosítás arra szolgált, hogy a modern városi, főként a budapesti társadalom „önálló jogon” is elfoglalhassa a helyét jóléti államban, a Horthy-kor társadalmi és hatalmi rendjében. A jóléti állam formálódó hazai rendszerében a nagyipari proletariátust megillető szociális biztonság nem terjedt ki a kistulajdonosokra: a kisiparosokra, kis-kereskedőket, és kisgazdákra, továbbá az agrárproletariátusnak sem jutott hely a modern jóléti rendszerben. Így a biztosítási intézmények nagyvárosi és ipari proletár kedvezményezettjei, bár bizonytalan piaci egzisztenciális viszonyok között éltek, jelentős társadalmi biztonságot szereztek maguknak. Beszédesebb tény, hogy a harmincas évek eleji gazdasági válság sem okozott soraikban a mezőgazdaságbelihez fogható munkanélküliséget és számottevő reálbércsökkenést. Természetesen főként a gyári szakmunkások élvezték ennek a jóléti szolgáltatásnak az előnyeit.

A társadalombiztosítás sikerrel illesztette be a munkásság nagy társadalmi tömbjét, mindenekelőtt a fővárosi és Budapest környéki proletariátust a rendszer hatalmi gépezetébe. Jól érzékelhető szociális biztonságot nyújtott számára, ezzel mintegy pacifikálta, osztályharcos hevületében visszafogta ezt a különösen veszélyes osztályt. Ezt még tetézte is azzal, hogy az OTI döntéshozó testületeiben – s ez már 1907-től így volt – a munkavállalók maguk is közvetlen képviselőkhöz jutottak. A rendszerint a szociáldemokrata párt befolyása alatt álló exponenseik ezáltal döntési helyzetbe kerültek, ami a parlamentben vagy a helyhatósági képviselői szervezetekben (a törvényhatósági bizottságokban) elérhetetlen volt számukra. Ennek alapján kijelenthető: a Horthy-korszakban merőben más társadalmi minőséget mutatott a nagyvárosi ipari és kereskedelmi munkásság, mint a vidéki agrárproletariátus és agrárszegénység.

A társadalom és a szociálpolitika (maga az állam) tehát szoros és interaktív kapcsolatba került egymással a kötelező társadalombiztosítás széles körű intézményesítésével. E viszony beható vizsgálata adhat valós magyarázatot arra, hogy társadalmi tekintetben mi konszolidálta ténylegesen a Horthy-rendszert, azon belül magát a Bethlen-érát. ♦

UNGVÁRY KRISZTIÁN

A SZOCIÁLPOLITIKA ETNICIZÁLÁSA

Lukács János találó megfogalmazása szerint a 20. század két meghatározó ideológiája a nacionalizmus és a szocializmus volt. Gróf Bethlen Istvánt ebből az első még bizonyos mértékig megérintette (leginkább 1918 előtt), a másodikkal, illetve a kettő kombinációjával szemben azonban teljesen elutasító maradt, és elmondhatjuk, hogy 1918 és 1990 között ezzel a hozzáállással – leszámítva gróf Károlyi Gyulát, aki közvetlenül utána egy évig volt miniszterelnök – egyedül áll a magyar miniszterelnökök között. Az alábbi tanulmány első sorban arra vállalkozik, hogy felvázolja azt a korszellemet, amelyben Bethlen tevékenykedett, és tevékenységét így tágabb kontextusba helyezze.

Közhelynek tűnő megállapítás, hogy a szociálpolitika feladata a jövedelmek újraosztása bizonyos csoportok pozitív, illetve negatív diszkriminálásával. Az a gondolat, hogy egy állam bizonyos preferálandó csoportok életszínvonalának emelését más csoportok rovására biztosítsa, Kelet-Európában 1918 után egyáltalán nem volt szokatlan: a szomszédos országok földbirtok-politikájának áldozatai egyértelműen magyar nemzetiségűek voltak, míg a kedvezményezettek kivétel nélkül az „államalkotó” nemzethez tartoztak. Ezt a típusú etnicizált szociálpolitikát, amelynek a modern bürokrácia minden korábbinál hatalmasabb lehetőségeket biztosított, Európa számos országa követte. Bizonyos országokban ezeket az eszközöket elsősorban zsidó származásúakkal szemben alkalmazták. Megtévesztő volna azonban azt gondolni, hogy a más etnikai csoportok elleni diszkrimináció logikája, illetve intézményrendszere lényegesen különbözött volna az antiszemita módszerektől.

BETHLEN ÉS AZ ETNICISTA SZOCIÁLPOLITIKA

Magyarországon a keresztény sajtóban már 1915-től, az Országgyűlésben pedig 1916-tól felmerült, hogy létezik „zsidókérdés”, melyet az államnak negatív diszkriminációval kellene kezelnie. E javaslatok mögé 1920-ig nem sikerült parlamenti többséget állítani. A Tanácsköztársaság és Trianon sokkjának hatására ez a helyzet elvileg változott, mivel az új országgyűlésben jelentős erőt képviseltek az Ébredő Magyarok Egyesületének tagjai, de rajtuk kívül más politikai csoportosulások (például a kisgazdapárt) is választási ígéreteket tettek a „zsidókérdés” megoldására. Ennek ellenére Bethlen István miniszterelnöki működése alatt a kormányzati szociálpolitikát nem etnikai elvek alapján irányították, leszámítva a szociálpolitikai intenciójú numerus clausus törvényt, azaz az 1920. évi XXV. törvénycikket.

Bethlen ugyan egyetértett a „keresztény-nemzeti középosztály” támogatásával a zsidó polgárság kárá-

ra, de nem kívánt ehhez külön törvényeket biztosítani. Az antiszemita javaslatokat elsüllyesztette, az ébredőket pedig válogatott politikai módszerekkel szerelte le. A numerus clausus törvény zsidóellenessége neki is nyilvánvaló volt, és minden jel arra utal, hogy ezzel kapcsolatos álláspontja ma már nem lenne elfogadható. Mielőtt azonban Bethlen ezért elítélnék, érdemes figyelembe venni, hogy numerus clausus jellegű intézkedések a 20. század első felében számos más országban (USA, Lengyelország, Románia) is jelen voltak.

Az, hogy Bethlen nem ellenezte a zsidósággal szembeni egyetemi numerus clausust, nem jelenti azt, hogy a zsidóságot sújtó más intézkedésekkel egyetértett volna. Kormányzati tevékenysége alatt a fasiszta, illetve nemzetiszocialista jellegű pártokat betiltotta, fajvédő politikai konkurensait (elsősorban Gömbös Gyulát) és az Ébredő Magyarok Egyesületét háttérbe szorította. Ez egyáltalán nem volt egyszerű dolog, mivel Gömbös és társai 1920-ban még a hatalom sáncain belül voltak, s élvezték a kormányzó bizalmát – aki hatalomra kerülését is döntően a fajvédő szélsőjobboldali különítményeknek köszönhette és rokonszenvezett a nézeteikkel. Ennek ellenére több volt különítményes és ÉME-tag ellen eljárás indult, a szervezet működését ideiglenesen több alkalommal felfüggesztették, és miniszteri biztost neveztek ki az ellenőrzés lebonyolítására. 1922 nyarán Héjjas Ivánt rövid időre letartóztatták, majd november 10-én Bethlen betiltatta a radikális fajvédők által csak néhány nappal korábban megalakított Magyar Fascista Tábor működését, amely gyakorlatilag az ÉME zsidóellenes követeléseit vette fel programjába. A 749/1923-as miniszterelnöki rendelettel megtiltotta az állami alkalmazottnak, hogy olyan politikai egyesületbe lépjenek be, amely „pártatlanságukat befolyásolja” – ez a gyakorlatban elsősorban a MOVE és az ÉME tagságára mért súlyos csapást. Később már az ÉME rendezvényeinek betiltása is előfordult.

Horthy – Bethlen hatására – az öt felkereső diákoknak és ébredőknek (és rajtuk keresztül Gömbösnek) tudtára adta, hogy nemcsak a baloldali, hanem a jobboldali rendetlenkedőbe is belelővet: *„számomra a különbség csak annyi, hogy ezekbe fájó szívvel [...] míg egy esetleg baloldaltól jövő rendetlenkedésbe passzióval.”* A titkos

társaságok antiszemitizmusának leszerelését megkönnyítette, hogy az irredenta és hazafias megmozdulásokat a zsidó banktőke is finanszírozta. A fajvédő lapok jelentős része állami támogatás hiányában, illetve a betiltások hatására elsorvad. Szerepe volt ebben a konszolidáció sikerének is, ami jelentősen csökkentette a társadalmi elégedetlenséget.

Jellemző, hogy a Bajcsy-Zsilinszky Endre által szerkesztett Szózat, a legszélsőségesebb lapok egyike, kezdetben százezres példányszámban fogyott, de 1925-re már nem érte el ennek tizedét sem, és ideiglenes betiltására esetenként a Népszavával együtt került sor. Az antiszemita retorikában túl messzire merészkedőket az ügyesség „felekezet elleni izgatásért” vonhatta felelősségre. Az ítéletek általában szimbolikusak voltak, és másodfokon rendre felmentéssel zárultak. Az uszítók bíróság elé citálása mégis jelzés volt, hogy a kormány bizonyos szinten túl nem tűri az antiszemita propagandát. A fajvédők egy részét különféle állásokkal szerelték le. A királykérdés napirenden tartásával a „destruktív sajtó” és Bethlen sikerrel osztotta meg az ébredőket, ennek következtében zárták ki például Szmrecsányi György országos elnököt is a szervezetből.

A VÁLASZTÁSOK ÉS AZ EGYENSÚLY

Bethlen csak életében egyszer, 1920 nyarán indult el általános és titkos választáson. Hajdúböszörményben azonban az első választási fordulóban a második helyre szorult. 5800 szavazattal a fajvédő jelölt végzett az első helyen, Bethlennek 3300, egy kisgazda jelöltnek pedig 2900 szavazat jutott. Ez meglehetősen lesújtó eredmény, ha figyelembe vesszük, hogy ekkor már országosan is tekintélyes és a kormány teljes támogatását élvező politikusként indult a választási küzdelemben. Második körben 3700 szavazattal maradt alul a fajvédő jelölttel szemben.

A vádak már ekkor azok voltak, amelyek később is kísérték Bethlent: a magyar „fajpolitika” hiánya, „liberalizmus” és „zsidóbarátság”. Feltehetőleg komoly szerepe volt ennek a tapasztalatnak is abban, hogy a későbbiek során mindent megtett az általános és titkos választás felszámolásáért. Hangsúlyoznunk kell, hogy ebben éppen a parlamentarizmus intézményének tisztelete vezette Bethlent, mivel csak

a szélsőségek korlátozásával látta megőrizhetőnek a társadalmi rendet. Ezért a vele kapcsolatos kritikai felvetések megfogalmazásakor figyelembe kell venni azt a közeget is, amelyben Bethlennek politizálnia kellett. Bizonyos megnyilatkozásait az utókor könnyen bélyegezheti antiszemitának. A korszellemhez képest azonban Bethlen nézetei mérsékeltnek számítottak a magyar parlamentben, és kész csoda, hogy le tudta szerelni a szélsőséges antiszemita javaslatokat, amelyekből bőven akadt.

Bethlen szűk mozgásterét mutatja, hogy amikor Gömbös Gyula 1922-ben vele szemben szélsőjobboldali koalíciót szervezett az országgyűlésben, rövid idő alatt mintegy száz képviselőt nyert meg ehhez az összesen 244-ből. Ezt Bethlen sikerrel leszerelte, és ugyanez történt két évvel később, amikor Gömbös 21 pontban összefoglalt fajvédelmi követeléseit (amelyek között szerepelt egyebek mellett zsidókkal szemben a numerus clausus bevezetése az élet minden területén) saját pártján belül 80 képviselő írta alá, ami a 245 fős Nemzetgyűlés 33%-át jelentette. Azonban amikor 1923 nyarán szakításra került sor, Gömböst már csupán hatan követték. Abban, hogy ez így alakult, nagy szerepe volt Bethlen ravasz, kézi vezérlésű politikai módszereinek: ahogyan később Horthy is fogalmazott, *„érezze mindenki, hogy aki nem a kormány becsületes politikáját követi, nem jut húsos fazék mellé”*. Kozma Miklós ebben az időben Horthyról azt jegyezte fel, hogy érzelmileg azonosul ugyan az antiszemita javaslatokkal, de *„egy narkotizált bábuvá változott”* – ami döntően a miniszterelnök hatásának volt betudható.

ELSÜLLYESZTETT TÖRVÉNYJAVASLATOK

Figyelemre méltó, hogy az 1920-ban induló parlamenti ciklus elején sor került radikális antiszemita törvényjavaslatok előterjesztésére. Mérséklő közbeszólásokra a hat zsidó származású polgári demokrata képviselő és egyes kormánytagok kivételével nem nagyon volt példa. A zsidókérdést kódoló *„népfajok, nemzetiségek”* formulát Friedrich István használta először a nemzetgyűlésben: 1920. április 21-i beadványában azt követelte, hogy az újságpapír lapok közötti kiosztása *„az országban élő nemzetiségek számára”* tör-

ténjék. Friedrich emellett követelte sajtókamara felállítását is, nyilván azért, hogy a kamara definiálja, mely népcsoport számít „nemzetiségnek”. Nyilvánvaló, hogy a törvényjavaslat csak a zsidóságot sújtotta volna.

Április 27-én az elismert biotechnológus Ereky Károly a numerus clausus bevezetését követelte a korlátozott forgalmú nyersanyagok és közfogyasztási árucikkek (liszt, rézgálic, stb.) terjesztői között, amelyeket szerinte „legnagyobb részben nem keresztény hivatalnokok osztanak szét”. Javaslátát június 10-én válogatott antiszemita rágalmakkal együtt megismételte, és javaslátát a nemzetgyűlés tárgysorozatba is vette. A fővárosi közéleti beszámoló szövege a törvény vitájában a galíciai zsidók eltávolítását mind a bekiabáló Berki Gyula, mind az előterjesztő Bodor György fontos intézkedésnek tartotta.

Szmrecsányi György, az ÉME elnöke június 17-én a gazdasági élet árvízét követelte („a magyar társadalom lássa be, hogy fiait a kereskedelmi pályára kell adnia”), és intézményes törvényalkotást sürgetett a furkósbetűk és pogromok helyett. Ehhez csatlakozott több képviselő. A kormány igyekezett agyonhallgatni a kérdést, a honatyák azonban nem nyugodtak. A kormánypárt frakcióülése már előzetesen tárgyalta a javaslatot, amelyet nem tartottak kellően radikálisnak. Budaváry László, az ÉME későbbi alelnöke augusztus 7-én (amikor a numerus clausus törvény nemzetgyűlési tárgyalása még el sem kezdődött) terjesztette be a tiszteletteljes javaslatát, mely a zsidó vagyoni állami kisajátítását és az élet minden területére kiterjedő numerus clausust tartalmazott. Budaváry leszögezte, hogy a törvényjavaslat célja pogromok elkerülésével kihúzni „a zsidók lábát alól a talajt”. Beszédében összefoglalta az összes, 1945-ig antiszemita toposszá vált (hamis) érvet: a zsidók nem vállaltak részt a háborús vérszennyezettségben, megtagadják magyarságukat, ha a szomszédos államokba kerülnek, miattuk kényszerült kivándorolni sok százezer magyar Amerikába, miattuk nincs elosztható föld stb.

Budaváry e pontokat korábban rákospalotai választóival egyeztetette, és utólag megszerezte Nagyatádi Szabó István részleges támogatását is. Nagyatádi képviselőházi hozzászólásában ugyan kijelentette, hogy Budaváryval számos kérdésben nem ért egyet, de maga is leszögezte: támogatja a javaslat napirendre tűzését, mivel „a nem-

zetgyűlési választások alatt mindenütt beígértették az, hogy a zsidókérdést intézményesen oldjuk meg”. Javaslátát önálló műként is kiadták és terjesztették. A zsidókérdés megoldása a Keresztény Nemzeti Egység Pártja, a kisgazdapárt és a pártok kívüli konzervatív-liberális politikusok által életre hívott pártszövetség programjaitól is szerepelt, közvetlenül a szociális és népjóléti törvények alkotása előtt, a képviselők tehát minden jel szerint az egyik legfontosabb és szociálpolitikai kihatású ügynek tekintették.

Utólag szinte érthetetlen, hogy miért nem sikerült elérniük az előterjesztőknek, hogy javaslataik (a numerus clausus kivételével) akár csak tárgyalásra kerüljenek és esetleg törvényerőre is emelkedjenek. Hiszen a képviselők közül 1922-ben már hetvenen voltak a szintén antiszemita, szélsőséges szervezet, az Etelközi Szövetség (EX) tagjai, nem beszélve az egyéb titkos szervezetekről! Budaváry javaslatának napirendre tűzését a ház többsége megszavazta, Nagyatádi pedig megígérte, hogy a nemzetgyűlés elnöke és a kormány a későbbiekben betervezi saját zsidótörvényét. Ehhez képest a konzervatív politikusok azt is el tudták érni – sajnos egyelőre nem ismert, hogy kik és hogyan, de minden bizonnyal Bethlen aktív közreműködésével – hogy sem Budaváry javaslatáról, sem „saját zsidótörvényéről” nem esett szó többet a parlamentben.

A Nagyatádi-féle földreformban nyíltan etnicista elvek szintén nem érvényesültek, annak ellenére, hogy a kisajátított földterület mintegy 25%-a zsidó tulajdonú volt. A földreform elsősorban a hadinyereségből vásárolt birtokokat érintette hátrányosan, és ebben a kategóriában a zsidó tulajdonosok felülreprezentáltak voltak. A másik későbbi célcsoport, a német nemzetiség földbirtokstruktúrája viszont általában teljes egészében mentes maradt a kisajátítástól, mivel mérete miatt a kisajátítási határ alatt volt, és az ő diszkriminálásuk egyébként is csak a harmincas évektől vált jelentőssé.

Bethlen ugyan többször kiállt a jól vezetett zsidó birtokok mellett, ám érdekelteti politikai lehetőségeinek határait, hogy a parlamentben védekeznie is kellett amiatt, hogy nem minden zsidó tulajdont sajátított ki. Amikor egyes képviselők a derekegyházi Weiss Manfréd-mintabirtok teljes felosztását követelték, kijelentette, hogy a földreform intenciója nem az volt, hogy

„azért, mert valaki zsidó, annak a birtoka elvetessék”. (Jellemző mindenestre, hogy egy ellenzéki honatya nyomában közbeiktató: „de eddig ezt csinálták!” – ami arra utal, hogy a végrehajtásban antiszemita intenciók nyíltan is megjelentek.) Bethlennek a derekegyházi birtok megmentéséért a későbbiekben is be kellett vetnie politikai befolyását.

Ennek ellenére alsóbb szinten a korszak egészében működött a szociálisan motivált antiszemita bürokratikus gyakorlat. A közszolgálatokban a zsidó pályázókkal szemben súlyos diszkriminációt alkalmaztak, s állami állásokba zsidó származású pályázót alig vettek fel. A zsidó kérelmező számíthatott arra, hogy hátrányos megkülönböztetésben részesítik. Ez a diszkrimináció azonban nem felső kormányzati intézkedések hatására jött létre, hanem sokkal inkább „alulról”, az egyes hatóságok túlbuzgóságából, az írott jogot figyelembe nem vevő vagy azzal visszaélő „bürokratikus antiszemitizmus” gyakorlatából táplálkozott. Erre utalnak azok a vizsgálatok is, amelyek az egyes kamarák, illetve vármegyei hatóságok tevékenységét tanulmányozták – különösen kirívó volt ebből a szempontból a Magyar Orvosi Kamara, illetve a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének tevékenysége (utóbbi már 1919 tavaszán közzétette antiszemita programját).

MAGYARSÁGDEFICIT

Bethlentől az állampolgárai életét felforgató állam ideája igencsak távol állt, mint ahogyan a szocializmus minden válfaját megvetette. Konzervatív liberálisként az előbb említett és az alább részletezendő gazdaságpolitikai ötleteket mereven elutasította. Nézeteivel azonban az 1930-as évekre már végképp nem volt többségben a politizáló értelmiség sorain belül. Fő politikai riválisa, Gömbös Gyula magát nyíltan nemzetinek és szocialistának vallotta, és kormányzása alatt mindent meg is tett azért, hogy mindkét jelzőt megtöltsen tartalommal. Gömbös halála után a parlamenti politizálást végképp az etnicista – döntően antiszemita irányban alkalmazott – szociálpolitika határozta meg.

Mindennek a társadalmon belül komoly előzményei voltak. Szabó Dezső és a népi írók nyomán Bethlen bukásának évében bizonyos értelmiségi körökben már általánossá vált az a nézet, hogy a

magyar társadalmi bajok fő okozója a zsidó és a „sváb” származású csoportok túltengése, aminek annyiban volt raciónális magja, hogy a polgári átalakulás fő nyertesének csakugyan a német és zsidó asszimilánsok bizonyultak.

Megtévesztő, hogy a „németkérdés” 1945-ig látszólag nem állt az érdeklődés homlokterében. A zsidóság mint ellenségkép a jóval nagyobb elvehető és újraosztható vagyontömeg, az eltérő vallás, a jelentős mértékű elkülönülés és külpolitikai okok miatt könnyebben volt kommunikálható a közvélemény felé.

Abban, hogy az állami akaratnak a korábbinál jóval nagyobb teret kell engedni a szociális egyenlőtlenségek felszámolásában, a kor közszereplői messzemenően egyetértettek – mindez jól mutatja annak az értékrendszernek a teljes megsemmisülését, amelyet korábban Bethlen István képviselt. Az állampolgárról mások tervszerű hátrányos kezelése árán gondoskodó szociálpolitika jobboldalon és a népi írók körében egyaránt népszerű volt. A politikai élet jobboldalán helyet foglaló Fábián Dániel az ő nevükben beszélt, amikor 1938-ban a Magyar Útban azt írta, hogy *„a szociális igazság érvényesülése előbbre való a jogegyenlőség elvénél. [A zsidóellenes jogalkotással] megnyithatjuk zsilipjét a magyar polgárosodás eddig sajnálatosan elmaradt folyamatának, amelynek múltunkban olyan végzetes következményei voltak.”* Fábián ezzel arra a valós helyzetre célzott, hogy a társadalmi mobilitás előnyeit korábban a zsidó származásúak társadalmi helyzetükből (és a többségi társadalom elzárkózásából) adódóan aránytalanul jobban élvezték, mint a nem zsidók.

A szabadelvű értékek megsemmisülését bizonyítja a Magyar Út 1934-től használt megállapítása is, hogy a tulajdonjog szentsége nem egyéb istenkáromlásnál. Vita csak abban alakult ki a népiek között, hogy a magyar társadalom elesettjei mennyiben fognak ténylegesen profitálni a zsidók kirekesztéséből. A politikai paletta baloldalához sorolható Veres Péter családottan írta a Népszavában, hogy a törvény csak a középosztálynak juttat a koncból, a munkásoknak és a szegényparasztoknak nem. Magát a vagyonújraosztást tehát nem, csak annak kedvezményezettjeit kifogásolta.

Azt, hogy a *„magántulajdon szentsége nem egyéb istenkáromlásnál”* népszerű politikuskok és közgazdászok is vallották. Hozzá kell tennünk, hogy

Horthy ilyen mélyre soha sem süllyedt: az effajta vagyonfosztó – kártalanítás nélküli kisajátító – javaslatokat 1944-ig visszautasította. Amikor 1942-ben javaslatot terjesztettek elé a zsidó vagyonok kártérítés nélküli államosításáról, felháborodott és kifejtette, hogy az érintetteknek méltányos és arányos kárpótlást kell kapniuk.

Keveseknek tűnt csak fel, hogy ezek a gondolatok meglehetősen közel állnak a kommunizmus elveihez. Ez nem volt véletlen, hiszen a rasszista közbeszéd zsidóságot és kapitalizmust azonos fogalomként szerepeltette, amit megkönnyített, hogy az etatizmus ebben az időben Magyarországon és külföldön is rendkívül népszerű gondolatnak számított. Az etnicista szociálpolitika és az erőszakos tőkeakkumuláció egyúttal a „nemzeti” és „szocialista” gondolat népszerűségének elterjedését is hozta.

ZÁRSZÓ

1939-re Bethlen már végérvényesen a múlt emberének számított. Korábbi politikai szövetségesei az általános és titkos választásokon megsemmisítő vereséget szenvedtek. Sokat jelentett azonban, hogy Horthy Miklós hallgatott rá. Öt évvel később, a német megszállást követően Bethlennek menekülnie kellett. Abból ítélve, amit Bethlen korábbi befolyásolási kísérleteiről tudunk, a kormányzó morális csődjében valószínűleg nagy szerepe volt annak, hogy korábbi tanácsadója nem állhatott mellette.

1944. március 19. után a magyar állam végül „sikerrel” járt, hiszen szétosztogathatta a nemkívánatosnak minősített vagyonát. Az etnicista szociálpolitika jegyében elért „siker”, a kétszázezer falusi és nyolcszázezer városi lakos egzisztenciájának részben szociális alapon történő szétosztogatása tatárjáráshoz hasonló árat követelt. Ennek következtében szűnhetett meg Nagyvárad, Kolozsvár, Kassa és Szatmárnémeti stabil magyar kultúrafogyasztó többsége, és ennek következtében hurcolták el a legszorgalmasabb földművelő lakosság jelentős részét.

Bethlen sokat megsejthetett ebből a tragédiából: utolsó, 1944 nyarán született politikai írása nem véletlenül kapta azt a címet, hogy „vádirat”. Szerzőjének sorsa sokatmondó: a Gestapo és a nyilasok üldözése után a szovjet állambiztonsági szervekkel kellett

szembenéznie. Előlük Bethlen nem tudott és talán nem is akart menekülni. Reálpolitikusként tudta, hogy a Szovjetunió nélkül egy ideig Magyarországon politikát csinálni nem lehet. Azt azonban már nem mérte fel, hogy ez az idő meddig terjed. Új ellenségei ugyanazt látták benne, mint a nácik vagy a nyilasok: angolszász irányultságú liberális konzervatív politikust – és éppen ezért nem adtak neki esélyt. Bethlen még „szerencsésnek” mondhatta magát, hogy nem egy kirakatper áldozataként, hanem csak jogtalanul elhurcolt politikai fogolyként kellett meghalnia. ♦